

कोकणातील अरिष्ट: स्त्रियांवरील परिणाम

कल्पना दीक्षित (संसाधने व उपजीविका गट, प्रयास पुणे)

महाराष्ट्राच्या विविध भागात झालेले दोन वर्षे पूरपरिस्थिती उद्भवली आहे. या आपत्तीचा परिणाम सर्वांवरच होत असला तरीही आपत्तीच्या संदर्भात स्त्रियांचा वेगळा विचार करणे आवश्यक आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे समाजातील स्त्रियांच्या दृष्ट्या स्थानांमुळे व त्यांच्या विशिष्ट जडणघडणीमुळे त्या अनेक दृष्टीने दुर्बल स्थितीत असतात. याचबरोबर कुटुंबाच्या उपजीविकेच्या अनेक कामांचा भार मुख्यतः स्त्रिया वाहतात. यामुळे आपत्तीचा स्त्रियांवर काय परिणाम होतो हे पाहणे गरजेचे ठरते. २००५ साली प्रयासने कोकणातील पुढाचा अभ्यास केला. त्यामधून या गौरीचे विविध पैलू समोर आले. रायगड व रत्नागिरी जिल्हातील पैण, शोहा, माणगाव, महाड, खैड चिपळूण, गुहागर आणि अंगमैधर या आठ तालुक्यातील ४७ वाड्यांमध्ये हा अभ्यास करण्यात आला. आपत्तीचे स्त्रियांवरील परिणाम आणि पुनर्वसनासाठी आवश्यक बाबींचा या लेखात विचार केला आहे.

गेल्या दोन वर्षातील पुराच्या आपत्तीमुळे जीवितहानीसारख्या कधीही भरून न येणाऱ्या नुकसानाबरोबरच आर्थिक फटका, शारीरिक व मानसिक आघात, आरोग्य व स्वच्छतेचे प्रश्न यांनाही राज्यातील विविध भागात लोकांना तोंड द्यावे लागले आहे. पूर असतानाच्या काळात स्त्रियांना विविध अडचणींना सामोरे जावे लागते. अंगावरचे कपडे आणि लहान मुले सावरत सुरक्षित ठिकाणी पोचणे स्त्रियांसाठी अनेकदा कसरतच ठरते. म्हाताऱ्या वा अपंग स्त्रिया, गर्भवती वा नुकत्याच बाळंत झालेल्या स्त्रिया यांच्यासाठी सुरक्षित ठिकाणी हलणे ही तर अक्षरशः जिवावरची जोखीम ठरते. स्थलांतर केलेल्या ठिकाणी अत्यंत अपुऱ्या सुविधा व स्त्रियांच्या दृष्टीने गैरसोयीच्या विविध गोष्टींशी जमवून घेत स्त्रिया राहतात. सरकार जिथे पूरग्रस्तांसाठी छावण्या उभारते तिथेदेखील स्त्रियांच्या गरजांचा विचार करून व्यवस्था आखली जात नाही. कपडे बदलण्यासाठी आडोसा, देहधर्मासाठी सोयीची जागा या साध्या गोष्टींचा विचारदेखील तात्पुरत्या निवाऱ्यांमध्ये होत नाही. त्यामुळे तिथे राहताना स्त्रियांची मोठी कुचंबणा होते.

पूर ओसरल्यानंतरच्या काळात स्त्रियांवरील व्यावहारिक व मानसिक जबाबदाऱ्या मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसते. पुराच्या परिणामातून येणाऱ्या आजाराच्या साथी, घरांचे नुकसान यामुळे स्त्रियांवरील कामाचा बोजा अनेक पटींनी वाढतो. अगदी तान्ह्या बाळापासून ते वृद्ध व्यक्तींपर्यंत आजारी लोकांची काळजी घेण्याचे काम स्त्रियांवरच पडते. स्वतः स्त्रियाही पुराच्या फटक्याने विविध लहानमोठ्या दुखण्यांनी त्रस्त असतात. पण स्वतःच्या दुखण्यांकडे लक्ष देण्याइतकी फुरसत आणि पैसा बहुतांश स्त्रियांकडे नसतो. पुरामुळे घराची होणारी पडझड, हानी, जमवलेला संसार वाहून जाणे या गोष्टींचा मानसिक धक्का तर सर्वांनाच बसतो. मात्र घराच्या साफसफाईच्या कामाचा भार मात्र स्त्रियांचे मोठ्या प्रमाणात उचलतात. स्वयंपाकघरात आलेली ओल, चिखल, पावसाने ओले

झालेले सरपण अशा परिस्थितीत घरातील दैनंदिन कामे स्त्रिया पार पाडतात. यामुळे त्यांच्यावरील ताण मोठ्या प्रमाणात वाढतो. पाणी चढल्यावर कोंबड्या-बकऱ्या माळ्यावर चढवण्याची धडपड केली ती प्रामुख्याने स्त्रियांनी. यात समावेश होता तो प्रामुख्याने आदिवासी आणि भूमिहीन मजूर स्त्रियांचा.

आपत्तीनंतरच्या काळात सर्वांसाठीच मोठा धक्का आर्थिक नुकसानीचा असतो. त्यातही स्त्रियांच्या हाती कोणतीच सत्ता नसल्याने त्यांची परिस्थिती आणखीनच बिकट होते. शेती अथवा उत्पन्नाचे साधन नष्ट होणे, जनावरे आणि पाळीव प्राणी यांचे नुकसान, आजूबाजूच्या नैसर्गिक संसाधनांची हानी, सार्वजनिक सुविधांचे नुकसान या सर्वांचे स्त्रियांवर विपरित परिणाम होतात. शेती नष्ट झाल्याने अन्नधान्याचा तुटवडा भासू लागतो. याचा परिणाम स्त्रियांच्या आयुष्यावर होऊन दीर्घकाळ अर्धउपासमारी स्त्रियांना सहन करावी लागते. त्यातच शारीरिक श्रमांच्या, जड कामात मोठी वाढ होते. यामुळे कुपोषणजन्य आजारांचे प्रमाण स्त्रियांमध्ये वाढताना दिसते. शेतीच्या नुकसानीमुळे शेतमजुरीवर मोठा परिणाम होऊन गावातील भूमिहीन, अल्पभूधारक कुटुंबांचा रोजगार नष्ट होतो. परिणामी अशा कुटुंबांकडे अनेकदा स्थलांतराशिवाय दुसरा पर्याय राहत नाही. स्थलांतरित कुटुंबातील स्त्रियांचे शारीरिक कष्ट तर कित्येक पटींनी वाढतातच. आपत्तीचा अतिशय दूरगामी परिणाम स्त्रियांवर होताना दिसतो.

पाळीव प्राण्यांच्या नुकसानीमुळे संकटाच्या काळात वापरता येईल अशी स्त्रियांजवळील हुकमी बेगमी संपुष्टात येते. परिणामी कर्जबाजारीपणाचे दुष्टचक्र सुरु होते. 'अडचणीच्या वेळी विकण्यासारखं आता काहीच उरलं नाही' ही झोळाम्बे गावातील सरु जाधव या दलित भूमिहीन स्त्रीने हताशपणे काढलेले उद्गार यासंदर्भात बोलके आहेत. (जंगल, जमीन, पाण्याचे स्रोत अशा नैसर्गिक संसाधनांच्या नुकसानामुळे सरपण, वनोपज वस्तू, भासे

इत्यादी बिनपैशात मिळणारी मिळकत रोडावत जाते. परिणामी गरीब कुटुंबांची दैनंदिन खर्चाची गरज वाढते. त्याचबरोबर आपत्तीमुळे पायवाटा, रस्ते, पूल अशा सार्वजनिक सुविधांच्या नुकसानामुळे आरोग्यावर परिणाम होण्याबरोबरच दळणवळण तुटते. त्यामुळे बाहेरच्या जगाशी संपर्क साधणे अवघड होऊन रोजच्या कष्टांमध्ये भरच पडते.

थोडक्यात आपत्तींचा स्त्रियांवरील परिणाम पाहताना, आपत्तीच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रियांना अधिक झळ पोचते. आपत्तीमुळे झालेल्या नुकसानीचा परिणाम थेट तसेच अप्रत्यक्षपणे स्त्रियांच्या शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक स्वास्थ्यावर होतो. गरीब तसेच एकट्या स्त्रियांच्या उपजीविकेच्या आणि सुरक्षिततेच्या समस्या अनेकपटींनी गंभीर होण्याचा धोका संभवतो. पण अशाही परिस्थितीत स्त्रियांनी हातपाय गाळलेले नाहीत. काहीही करून निभावून न्यावेच लागणार ही भावना अनेकींनी व्यक्त केली. पूर आणि पाऊस चालू असतानाही स्थानिक स्त्रियांनी दाखवलेली हिंमत मोलाची आहे. संघटनांचे पाठबळ आणि स्थानिक अधिकाऱ्यांचे सहकार्य या दोन्हींच्या आधारे सरकारी प्रयत्नांची परिणामकारकता वाढली. रायगड जिल्ह्यातील रिळ्याची वाडी, खांदाडची वाडी, रत्नागिरी जिल्ह्यातील सोमेश्वर बौद्धवाडी ही अशा ठिकाणांची ठळक उदाहरणे आहेत.

आपत्ती व्यवस्थापनात स्त्रियांचा विचार कसा करता येईल आणि त्याआधारे स्त्रियांचे पुनर्वसन परिणामकारक व्हावे यासाठी कोकणातील अभ्यासाच्या आधारावर काही ठोस उपाय सुचवले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे.

१. ठोस उपाययोजनांसाठी समिती - राज्यभरातील पूर व अतिवृष्टीग्रस्त भागातील स्त्रियांच्या समस्यांचा आढावा घेऊन सध्याच्या आपत्ती व्यवस्थापन व पुनर्वसन कार्यक्रमात कोणते बदल करणे गरजेचे आहे याबाबतच्या सूचना मांडण्यासाठी नैसर्गिक अरिष्ट व स्त्रिया या संदर्भात एक समिती गठित करावी.

२. गावपातळीवर स्त्रियांच्या समित्या

३. नुकसानभरपाई स्त्रियांच्या नावे

४. स्त्रियांसाठी पोषक आहार योजना - या योजनेअंतर्गत प्रत्येक स्त्रीमागे दरमहा दहा किलो तांदूळ व तीन किलो डाळ जादा देण्यात यावी. आदिवासी व भूमिहीन स्त्रियांसाठी ही योजना जास्त काळ राबवावी.

५. नियमित आरोग्य तपासण्या - स्त्रियांसाठी किमान तालुकापातळीवर नियमितपणे आरोग्य तपासण्या आयोजित केल्या जाव्यात. तपासणीसाठी स्त्री डॉक्टर उपस्थित असावी.

६. स्त्रियांच्या अडचणींचे गावपातळीवर सर्वेक्षण - अंगणवाडी सेविका, एएनएम, सुशिक्षित मुली-स्त्रिया यांनी ग्रामसेवक, अंक १०, ऑक्टोबर २००६

तलाठी यांच्या मदतीने गाव वाडी-वस्तीतील स्त्रियांचे सर्वेक्षण करावे. त्यात स्त्रियांना व एकट्या स्त्रियांना येणाऱ्या अडचणी, विशेषतः कागदपत्रांचे नुकसान, स्त्रियांच्या गरजा, त्यांना पोचणारी मदत या मुद्द्यांबाबत माहिती जमा करावी. गावातील स्त्रियांना कोणती मदत पोचणे गरजेचे आहे याची तातडीने नोंद घेऊन गट विकास अधिकारी व जिल्हाधिकारी यांच्याकडे या नोंदी लिखित स्वरूपात पोचवाव्यात.

७. शासकीय कार्यालयात स्त्रियांसाठी विशेष कक्ष

८. शासकीय अधिकाऱ्यांची उपस्थिती

९. स्त्रियांसाठी रोजगार हमी योजना - जिथे मजुरी करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या काम सुरु करण्यासाठी पुरेशी असेल तिथे गावात आणि नसेल तिथे पंचक्रोशीत रोजगार हमीची कामे सुरु करावीत. कोणती कामे याची चर्चा व निर्णय महिलाग्रामसभेत व्हावा. गावपातळीवरील रोजगार हमी समितीत दोन मजूर स्त्रियांना सदस्यत्व दिले जावे.

या सर्व गोष्टी लक्षात घेता आपत्तीग्रस्त स्त्रियांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी विविधांगी प्रयत्न करण्याची गरज तीव्रतेने पुढे येते. सरकारतर्फे दिले जाणारे आर्थिक मदतीचे आश्वासन या परिस्थितीत पुरेसे उरत नाही. आपत्तीचे दूरगामी परिणाम लक्षात घेऊन आपत्तीग्रस्तांच्या पुनर्वसनाचे सर्वेकष धोरण ठरवणे आणि त्यामध्ये स्त्रियांची विशिष्ट परिस्थिती आणि गरजा यांचे भान ठेवणे आज आवश्यक आहे.

संदर्भ: कोकणातील अरिष्टावर उपाय स्थानिकांच्या नजरेतून

प्रकाशक: संसाधने व उपजीविका गट, प्रयास पुणे

पत्ता: मंगेशपुष्प, सर्व्हे नं १३३, स्वामी विवेकानंद सोसायटी, बाएफजवळ, वारजे, पुणे ४११०५२

दूरध्वनी: ०२० २५२३२८३६, ईमेल: reli@prayaspune.org

वेबसाइट: www.prayaspune.org

